

О ПРОСВЕЋЕНОМ ИДЕАЛИЗМУ

и

НЕГОВАЊУ ЊЕГОВУ ВИШОМ НАСТАВОМ

говорио о Св. Сави 14. јануара 1901. год. у Великој Школи

Д-р БОГДАН ГАВРИЛОВИЋ

Помолисмо се Богу и пререзасмо колач уз припаљену воштаницу — све у славу Онога, који је почетком XIII. века светлим умом, чврстом вољом, жарким родољубљем и одушевљеном проповеди бојже Истине ударио јаче темеље српској народности, него сви велики сувременици његови. Луч српске мисли, који је наш велики Просветитељ тим богоданим даровима својим зажегао, светлио је виделом својим и у тами што паде на наш народ у дугом и тешком робовању и, не гасећи се никад, прикупљао је око свете заставе своје све, кобним удесом растурене заточнике слободе, православља, имена и будућности српске. И чим се у освитку прошлога века на развалинама туђег господства ударише основе новој српској држави, одмах се с љубављу пришло ономе послу, на коме је Св. Сава као „први престолник и учитељ“ пре неколико стотина година с тако великим успехом радио. Истина ретко је који од наших предака знао културну и политичку историју минулих векова, али су ти титани ипак веровали у моћ просвећености и питоми књиге, и тим се може протумачити то, што се одмах убрзо по ослобођењу почеше сејати по народу прве клице српске просвете. Из тих клица израсла је и наша садашња Велика Школа — једина велика школа у целоме Српству. Па шта је приличније, него да се баш на данашњи дан запитамо, може ли Велика Школа, оваква какава је, бити јак стожер просвећености нашега народа; да ли она по садашњој организацији својој може бити врело просвећеног идеализма, који ван сваке сумње треба да проструји наше, грубим материјализмом прожето друштво; да ли се у нашој садашњој Великој Школи у истину могу неговати науке; да ли се у њој таленти могу развити на широкој основи; да ли једном речу више потребе

нашег интелектуалног и моралног живота императивно не захтевају, да изађемо из уске области оне атмосфере, у којој се данас цела наша виша настава креће?

Наша садашња Велика Школа је по задацима, које јој је закон одредио, научни завод за највишу стручну наставу у Србији. Тим је јасно речено то, да су циљеви наше највише наставе чисто практични: наша Велика Школа спрема на научној основи будућу интелигенцију српску за практичан живот, али је она у главном не учи самосталном научном испитивању и критичкој анализи истина.

У поезији се истиче као истина оно, што у ствари не постоји. Продукти и идеали поезије су, дакле фиктивне истине, али истине које се могу разумети. Према томе поезија може обрађивати сваку мисао, сваку тему само према својим идеалима, а никако према практичним потребама, које би биле ван тих идеала. Тако је исто и у науци. У њој се траже апсолутне истине, а где се траже апсолутне истине, ту су практичне потребе живота у присенку, ту се јача дух критиком чистог разума, ту нема места утилитаризму, из кога се свакад рађа материјализам.

Кад су год. 1869. неки посланици у пруском сабору тражили, да и абитуријенти реалних школа могу слушати науке у универзитету, сабор није хтео ништа да одлучује, пре него што би чуо мишљење појединих пруских универзитета. Главни субстрат мишљења берлинског универзитета био је од прилике ово: да је за породицу, друштво, државу и свеколику културу најопасније оно време, у коме цело поколење сматра науку као просто оруђе, којим се само до хлеба долази, и у томе се правцу мишљење берлинског универзитета тачно подударало са оним идеалним погледима, које је Шилер, као професор јенског универзитета, у инаугуралној беседи својој на осамдесет година пре тога био изнео. Где се светом олтару науке приступа само са чисто практичним програмом, ту се обично не налази ништа, што би и за практичан живиот било важно. Тако, на пример, око половине прошлога века није могла француска физиолошка школа по мишљењу *Du Bois Reymond*-ову „да се дигне изнад магле једног обичног срамног витализма“, а уз једног тако великог природњака, као што беше *Claude Bernard*, и то само зато, што је та школа загонетне биолошке процесе органских бића проматрала са уског гледишта практичне медицине, док је Милерова и Пастерова школа, која је у физиологији гледала само један посебан део Физике и Органске Хемије, баш и практичној медицини била од велике користи. Исто тако зна се, да

један Faraday, један Brewster и Addison не би генијалним продуктима свога духа тако силно утицали на сву материјалну културу целог света, да Gilbert, Galvani и Volta нису били прожети дубоким импулсима чисте науке и жарким патриотизмом цивилизације, који их је у испитивању истина гонио на путеве што воде у бесмртност...

Када је утицај идеалистичке струје грчке инспирације у Риму био најјачи, тада је римска држава по моћи својој била тако велика, да се с њоме у томе погледу ни једна држава, било стара, било модерна не може упоређивати, а чим су пословима римске државе и поретком друштвеног и породичног живота старих Римљана почела управљати она варварска поколења, која су, сузбијајући ту струју грчке цивилизације и скидајући са друштва римског ауреолу класичне просвећености атинске, утонула у уживања и оставила отворено поље сили животињских нагона, одмах је моћ Рима почела слабити и слабила је све дотле, док се најпосле није сасвим разбила о силне ударце једног физички јаког, дивјег народа.

По томе историјском факту види се, како је једна материјално страховито јака држава морала пропасти тога ли ради, што је у њој нестало елемената просвећености, а по другој чињеници, коју ћу одмах поменути, видеће се опет обратно, како је једна почетком прошлога века материјално оронула држава, црпући снагу у чистој науци и узвишеном идеализму, тако ојачала, да је убрзо могла постати она тачка, око које ће се ујединити сва племена једног великог народа. Мислим на Пруску и уједињену Немачку.

Оснивање немачке царевине стоји у најтешњој вези са ратним догађајима, који у почетку прошлога века разорише малаксалу, још славом и величином Фридриха Великог озарену државу пруску. Народ беше у њој ратовањем и инвазијом непријатељском осиромашео; политички дух и национални понос беху сломијени; учмалост беше обузела цело друштво, а добар део државе беше отет. И у тим приликама је основан 1810. године берлински универзитет, чијег се идеализма Наполеон више бојао, него савеза свих царева и краљева. Крваве ране пруске државе морале су се по мишљењу краља Фридриха Вилхелма III. залечити благотворним мелемом науке. Што се није могло постићи материјалном снагом, требало је створити слободном проповеди научних истина и оним узвишеним духом, који устопице прати чисту науку. Свест национална и племенита емулација у часном раду, на коју су немачки велики песници подстицали немачки народ, сазрела је ту на

огњу Фихтеова идеализма брже и боље, но ма у ком другом универзитету немачком, јер ни у једној другој великој школи немачкој није немирни, суревњиви, често револуционарни дух науке на својим крилима тако високо узлетео изнад обичних потреба живота, као у берлинској.

Садашње наше друштво по основном, крајњем, материјалистичком принципу своме, гледа чисто са неке висине на оне, који, сањајући само о врлинама, мисле да цео породични, друштвени, религиозни и политички живот наш треба задахнути новим једним духом — духом чистог идеализма, духом који уз јеванђеље ствара само још животворна моћ науке, поезије и уметности. И томе се не треба чудити. Два најважнија фактора у стварању онога подмлатка, који би тај дух прихватио, не негују у својим недрима оне клице, из којих би се тај дух могао развити.

Садашња гимназија наша наставом и данас више хоће да утиче на разум, него на душу и вољу, и ако се зна, да није обилатост позитивних факата оно, што јача интелекат и оштро суђење. У томе погледу могло би се много што шта замерити и средњој настави великих народа. И у њих се култусом науке у тим школама не развија моћ самосталног суђења у оној мери, без које човек губи право, да буде самостална јединица у друштву, и у томе је слаба страна њихове средње наставе. Фарадеј је, говорећи једном у Краљевском Институту о менталном васпитању, рекао, да садашње друштво не само да не зна шта је то васпитање здравог суђења, него не зна ни колико је његово незнање. Та је сентенција сасвим тачна и ако мислим, да узроке тој појави не треба, као што је то Фарадеј истицао, тражити у слабом учењу позитивних наука.

Но све и да није апсолутна истина, да се гомилањем простих факата не јача моћ суђења, ипак би гимназији био у првом реду задатак то, да у омладине наставом душу оплемени и вољу оснажи. Ко по речима Шилеровим дотле дође „да разум свој појача на штету срца свога, томе највеће светиње нису светиње; томе човечанство, томе божанство нису ништа“ и ја мислим, да би се у нашој прошлости могло наћи много примера, којима би се то могло потврдити. Али морам додати одмах, да Шилерово гледиште и ако је тачно, није потпуно. Или, зар би ико могао и помислити, да друштво једно може напредовати уз потенцијалну, латентну енергију облагорођених чланова својих? Или, баш кад би се и могло узети, да се само васпитањем душе може подићи једно идеално друштво, да ли није сумњиво, да ће тако друштво моћи живети у

свету, који је по свима, крупним и ситним, манифестацијама свога бића само продукат једне перманентне, често скривене борбе?

„Свјет је овај тиран тиранину
А камо ли души благородној!

— — — — —

Уњ ратује душа са тијелом,
Уњ ратује море с бреговима,
Уњ ратује зима и топлина,
Уњ ратују вјетри с вјетровима,

— — — — —

Уњ ратује народ са народом,
Уњ ратује човјек са човјеком,
Уњ ратују дневи са ноћима,
Уњ ратују дуси с небесима“.

Тако је Владика опевао ту величанствену борбу духовних и материјалних фактора у васелени... Или, зар се не сме напротив претпоставити, да баш чиста узвишеност у осећајима сама собом, без наслона на јаку вољу, неће бацити такво, рецимо, идеално друштво у струју аскетизма и летаргије? Имати један мотор без паре, без електрицитета, то је толико исто за друштво и његов живот, колико и немати га. У активности, као првом и последњем принципу свеколике стварности, је корен животу, а активност друштва је управо резултатна укупне воље његових чланова и узрок свеколиком виталитету њиховом. Стога у настави, основној и средњој, мора васпитање воље заузети много видније и много важније место од онога, које му је данас и код нас, и на страни намењено; оно се управо у васпитању мора истаћи као основни принцип.

Није моје да говорим сада, како ће се васпитањем јачати воља, али ћу само поменути толико, да основе томе васпитању морају бити у здравој лектири и хигијени тела. И кад би се хтело говорити о релативној вредности принципа гимназијске наставе исто онако, као што се по Баконовој класификацији говори о релативној вредности наука, онда бих их ја овако поређао: прво васпитање душе, затим васпитање воље и најзад васпитање интелекта. Мање може

човек да учини оним што зна, него оним што хоће. Ко погледа у данашње енглеско друштво и његове установе, тај ће се одмах уверити да је то тако, а не треба сметати с ума, да ниједан народ још из малена, у млађим годинама, још тако рећи у колевци, не почиње да јача толико вољу у свога подмлатка, колико енглески. „Нека ти је прво, тако ће тамо отац саветовати свога сина, да покажеш свету да ти ниси од дрвета или сламе, већ да у твојој природи има гвожђа. Нека се добро зна, да ћеш оно, што говориш, и урадити. У одлукама буди чврст и сталан тако, да кад се решиш на нешто, а ти то и уради, и не дај, да при томе на тебе утичу нити претње, нити ма шта друго.“¹ На такве елементе могу и државници рачунати као на поуздане факторе, јер људи тако васпитани, не могу мислити једно, говорити друго, а радити нешто треће и узрок супериоритету енглеског народа је у многome баш у томе васпитању. И тек кад се јак разум наслања на племениту душу и развијену вољу, онда знаће ствара крила на којима научник и песник, државник и политичар, моралист и ратник високо узлећу у недокучене закутке природе и скривене тајне друштвеног и моралног поретка. Стога треба тежити за еволуцијом гимназијске наставе.

С друге стране наша садашња Велика Школа по основном принципу своје наставе упућује своје ученике више у сферу практичног живота, него у сферу идеја и идеала. Многи мисле, да у томе правцу треба Академија Наука да ради. То је мишљење у основи погрешно, јер су све академије у главnome пасивне у неговању наука, док је универзитету, а нарочито философском факултету, који је душа душе његове, култус чисте науке први и последњи задатака. Са тих разлога треба нашој садашњој Великој Школи, и ако нас за њу везују толике лепе успомене, проширити и појачати темље, на којима ће она виделом самосталног научног испитивања морално у основи преобразити наше друштво и задахнути цео живот наш новим духом — духом просвећеног идеализма. Да, нама треба један јачи центар науке, један универзитет, једна нова велика школа с новим правцем и с новим духом, школа којој ће пасти у део та част, да на свежем и топлом врелу науке и истине подмлади интелектуални, морални и политички живот нашега народа. Стога није мегаломанија, нити ташта сујета или незрела амбиција то, што ми хоћемо универзитет. Ко тако мисли, тај не зна у чему је моћ универзитета, тај не зна, да је универзитет једини расадник

¹v. Hippéau. *Sur l'instruction publique en Angleterre*, p. 80.

чисте науке, а то ће рећи прави апостол слободе и просвећености, топло гнездо идеја и идеализма.

Ту струју, која и по благородној њиви школској хоће да сеје семе утилитаризма, треба одлучно сузбијати тим пре, што међу творцима те струје има и светлих умова. Тако је н. пр. Меколи писао ово: кад би ме неко запитао шта је потребније за друштво, обућа или Сенекине три књиге о гневу, ја бих се без размишљања решио за оно прво, јер је добра обућа спасла милионе људи од болести, а Сенекине књиге још никога не сачуваше од гнева. На то је Либиг врло духовито приметио ово: кад бисмо боса човека у хладном блату запитали, шта више волиш, или добру обућу или Сенекине књиге, он би нам свакојачко могао и овако одговорити: дајте ми обућу, не само да ми је она потребнија од свих књига Сенекиних, већ и од свих списа Меколојевих.

Некако је чудновато, али је то појава, која се и у природи често јавља, да је много таме често онде, где је и много светлости. У историји има много примера, којима би се тај факат могао потврдити, али је ово апсолутна истина, да политичка слобода без јаког јавног мишљења даје маха необузданим, често простачким мотивима и у томе је њезина тамна страна, па како основа јавном мишљењу треба да буде у јакосним и еклатантним фактима, до којих се долази само анализом истина, а не рецептивним примањем онога, што се као истина додацује, то је јасно, да се поменути мотиви могу компензовати и неговањем науке. Стога мислим, да се тај нов дух јавнога мишљења најбоље може подићи тако званом слободом наставе, у којој је, као што ћемо видрети, клица свеколике науке у Немачкој. Истина слободне наставе и слободног учења нема нити у Енглеској, нити у Француској, и ако је тако јавно мишљење веома јако. Али не треба губити из вида то, да је у тим двома земљама тај дух створен великим друштвеним и религиозним револуцијама и развијеном књижевношћу, која је, ослањајући се често и на позитивне факте науке, дубоком, унутрашњом, етичком садржином својом силно утицала на народ и том снагом својом била претеча великим социјалним покретима. У нас је књижевност још неразвијена, садржином својом врло сиромашна, да би могла примити на себе тај велики задатак, а не верујем да би икоме падало на ум, да револуцијом диже нов интелектуални и морални живот нашега народа тим пре не, што се зна, да је у Немачкој тај процес социјалне еволуције мирним путем извршила наука.

Порекло свих установа некога народа је у духу тога народа. Отуда су се и школе у свима народима развиле на некој посебној основи - свакад према правцима идеја, према тежњама и потребама социјалног и политичког живота, према материјалним и економским приликама. То се може у опште рећи за све школе, па и за универзитете, за велике школе. И заиста, кад се загледа у организацију и администрацију великих школа, кад се уоче њихове повластице, историја њихова рада, задаци и т. д., онда ће се видети, да се оне у многоме разликују једна од друге. Али и поред те често велике разноликости могу се ипак све велике школе разредити у три врсте, свести на три типа: на тип старијих енглеских, на тип француских и на тип немачких школа тако, да се може рећи, да су све садашње велике школе или просте копије или модификације тих типова. На пример, скотлендски и неки новији енглески универзитети — University College и King's College у Лондону, или Owen's College у Манчестру — личе у нечему на старе енглеске, а у нечему на немачке универзитете; белгијски и шведски универзитети личе на француске универзитете; талијански, холандски и руски универзитети су модификације немачко-француског типа; аустријски универзитети су у главном копије немачких универзитета и т. д.

На целокупан живот наших школа утицале су досад две струје: француска и немачка. Енглеска струја није још захватила ни породични, ни друштвени, ни политички, па чак ни књижевни живот наш. Разуме се, да је живот њихових школа још мање могао прострујати нашу школу. Он управо својим тихим вибрацијама као што ћемо видети, није дохватио ни обале континенталне Европе.

Ни на једној школи не виде се тако добро трагови социјалних и економских еволуција, као на енглеској. Енглеска се и у томе сасвим одваја од осталих земаља. Она је једина културна земља, која нема министарства просвете. Њихова централна управа нема никакве везе са животом њихових школа, њихов т. зв. *Board of education* стара се само за један део њихове основне наставе. Иначе се све њихове остале школе, па и универзитети, развијају сасвим самостално, својом индивидуалном снагом, свака тако рећи по својој вољи.

Истичући те прилике јавног школовања у Енглеској, каже *Lor. v. Stein* ово:² изгледа, као да је Енглеској задатак то „да покаже

²Stein. *Handbuch der Verwaltungslehre* т. II, p. 143.

свету, шта може без владе учинити један даровит и економски богат народ, а шта без ове не може“. И као што је конзервативна Енглеска најбоље сачувала своје традицијом наслеђене правце у унутрашњем и спољњем, политичком и домаћем животу свом, исто је тако она и у својим универзитетима више него икоја друга земља на свету добро очувала елементе и живот старих, првих средњеевропских универзитета. Кембрички и оксфордски универзитети су и дан дањи слободне корпорације, а у главном заводи англикански, у којима и данас само по изузетку може постати магистар или доктор онај, који јавно не би признао, да се држи одредба оних 39 чланова, које њихова црква сматра као основу вере англиканске. Ђаци и старији чланови тих корпорација живе у заједници, свак у својој ћелији, као у каквом манастиру, старајући се о свему и држећи се тачно једном утврђеног поретка, а поредак утврђује већина, која својој снагом, кад и кад и својом самовољом, потпуно заповеда мањини. Ђаци бирају сами себи учитеље (*fellows* и *tutors*), професора у опште нема много, а настава не сме бити уперена против мишљења већине. Ту се не сме слободно говорити о цркви, политици и породици. И кад се те чињенице добро уоче и у основи разумеју, онда је лако протумачити, зашто се у Оксфорду уче махом само конзервативци, а у Кембричу махом само либерали.³ А да с друге стране у таквим приликама не може бити ни помена о слободи наставе, о томе, мислим, не треба ни говорити. Иначе се у њих полажу испити по тачно утврђеним програматима, о самосталном испитивању науке нема ни помена, а учи се само за испит, мало више него у гимназијама, по удбеницима и ништа више.

Главни циљ њиховој вишој настави је у томе, да се њом прошири и појача опште образовање. С тога се у енглеским универзитетима уче у главном само ове науке: језици, историја, философија, математика и природне науке, а нарочито се читају више него игде можда, стари класички писци и уче се ђаци да своје мисли, угледајући се на старе узор, на свом рођеном језику исказују у лепом и гипком облику.

У Француској су више школе сасвим друкчије и нема великих школа у свету, које би се својом организацијом и администрацијом више него француске разликовале од првобитних средњеевропских универзитета. Волтер, Русо, Монтескије, а уз ове основне велике

³Kembridž je uvek bio gnezdo liberalizma, a Oksford stožer konservatizma. — Vidi Mekolijeve kritičke i istorijske spise.

идеје Француске Револуције разбише својим страховитим ударцима окове свих политичких и социјалних установа француског народа и у томе општем, великом покрету друштва, разуме се да ни велике школе нису остале онакве, какве су дотле биле. Њихове су привилегије поништене, са тадицијом и историјским развитком нагло се прекинуло.

У Француској је, као што је познато, установљено прво министарство просвете и оно је одмах, као орган централне власти, водећи рачун о рационалистичким тежњама народним, зашло озбиљно у реформе у свима правцима јавне наставе, и у томе се дотле ишло, док се није дошло до т. зв. Наполеонове системе.

Наполеон је мислио да школом треба стварати политичка мишљења.⁴ „Све док људе не научиш, говорио би он, да ли треба да буду републиканци или монархисти, католици или безбожници, све дотле држава не ће бити један народ“. У томе има свакојако и истине, питање је само, да ли су темељи, на којима је Наполеон хтео да подигне школу, могли понети на себи сву тежину оног правог, огромног, много ширег задатка једне школе. Али тај задатак Наполеон није уочио. Њему је главно било да угуши слободну реч. С тога је нарочито уперо своје стреле против духовних наука. По његову мишљењу је н. пр. књижевност и реторику требало мало учити; то нису никакве науке, стога им није право место у школи, јер оне боље пристају, као што је то он говорио, у *café littéraire*. Са тих истих разлога укинуо је Наполеон и универзитете и заменио их факултетима — одвојеним школама без икакве заједничке организације. Сви ти факултети су научне школе, са практичним задацима. У њима се ученици не упућују у самостална испитивања, испити се, као и у енглеским школама, полагају по специјалним, према потребама либералних професија и потребама државне службе, тачно израђеним програматима. У томе погледу су и садашњи француски факултети, који су законом од 10. јула 1896. год. спојени у универзитете, потпуно сачували свој стари, првобитни карактер. И кад се само са тога практичног гледишта оцењују француске велике школе, онда ће се оне свакојако морати уврстити у ред најбољих школа у свету. Па како се испити у главноме крећу око тачно утврђених питања и одговора, то је јасно, да у Француској може и ђак средње памети бити одличан ђак,

⁴ Види Ribot. *La reforme de l'enseignement secondaire*, 1900. p. 152.

као што и с друге стране рецептивни таленти могу бити одлични учитељи и професори.

Данас Французи имају око 20 виших школа, али се у њих сматра као *faux pas*, кад какав човек остави Париз и оде у унутрашњост земље некуд за професора, јер он са организације факултета може тамо бити само добар учитељ. У Паризу је нешто сасвим друго! У Паризу имају наиме Французи сем факултета још и ових знаменитих школа и установа: Collège de France, L'École des Chartes, l'École Normale, Muséum d'histoire naturelle, l'École des Hautes Études и т. д. У тим заводима њиховим или се слободно предају науке, или се ученици уче самосталном испитивању. Стога сви њихови таленти, тежећи да буду ближе живим изворима науке и потпуне слободне исповести, радо остају у Паризу.

Немачки универзитети се и у томе разликују од француских и ако је на њихову организацију уз болоњску велику школу највише утицала организација старог париског универзитета.⁵ За данашње немачке универзитете може се рећи ово: они су сачували своју првобитну основу више него француски, а променили су се према новим светским приликама више него енглески универзитети. У главном су у њима ради у три правца: 1-во, они су центри за општенаучно образовање и у томе погледу иду они упоредо са енглеским универзитетима; 2-го, они су центри за научно стручно образовање; у њима се уче и спремају за будући практичан живот наставници средњих школа, лекари, правници, и т. д. и у томе иду у корак са француским великим школама и 3-ће, они су средишта вишег научног живота, расадници самосталног научног испитивања, и у томе се они сасвим одвајају и од енглеских и од француских школа. Према томе се у најмањим универзитетима ради у истом духу и у истом правцу, те је стога често и у малим универзитетима било великих мислилаца. Познати хуманист Меланхтон, кога Немци радо зову учитељем Немачке (Praeceptor Germaniae), био је професор у универзитету у Витенбергу. Око њега се у тај мали град скупљала омладина из целе Европе, слушајући жудно његову проповед, која се у правцу Лутерових идеја тако силовито била окомила против Рима и старе сколастичке философске школе. И Лутер је био универзитетски професор. Велики мудрац немачког народа, Кант, доцирао је у Кенигсбергу, Фихте и Хегел у Јени и Берлину, оба Грима у Гетингену, доцније у Берлину, Диц у Бону,

⁵Pariski univerzitet je osnovan 1215. god., a u opšte su prve univerzitete na kontinentu evropskom imale Francuska i Italija.

Либиг у Гисену и Минхену, Гаус, Вебер, Риман и Хербарт у Гетингену (последњи и у Кенигсбергу), Блунчли, Митермајер и Бунзен у Хајделбергу и т. д. И данас доцирају Хегел у Јени; Есмарх у Килу, Клајн у Гетингену! А да ти реформатори друштвеног и научног живота не би остајали у тим школама, да у њима није било основе, на којима би они могли развити свој рад, о томе мислим не треба ни говорити.

Међу многим професорима, који одоше из наше садашње Велике Школе у политику и њене вртлоге, било је неколико и одличних научника. Оно бива и на страни, да баш и велики научници расправљају политичка питања и по новинама и у парламентарима, али они зато ипак не напуштају школу. Да поменем само највеће међу таквима.

Председник садашње бечке Академије, знаменити природњак Сис, био је стално активан члан аустријског рајхсрата; Момзен *decus academiae borussicae*, био је дуго члан пруског сабора, али је он и данас професор берлинског универзитета; сталан секретар Академије наука у Паризу, велики хемичар Бертело, био је министар спољних послова пре неколико година, али се он правцем са министарске столице вратио у *College de France*! Што ти велики људи тако воле школу, томе сигурно има дубоких и многих разлога. На целоме Западу се наука сматра за најлепши цвет културе; тамо се прави научници цене и награђују у сваком погледу исто онако, као и велики државници и ратници, јер се тамо зна, да се науком и слободном исповешћу идеја бацају у народ клице новоме животу, да се другим речима науком народ подмлађује. У томе погледу чак ни у земљама, у којима се виша настава креће у сасвим одређеним границама, нико слободној речи не стаје на пут. Ко, на пример, добро познаје садашњу париску школу, тај зна, да се у њој најодличнији професори не ће у својим предавањима да осврћу на програмате. По тим предавањима никад ђаци не би могли положити испите и стога се уз таквог једног великог професора увек нађе по неки *Professeur suppléant*, или *Professeur adjoint*, или *Maitre de Conférences*, који управо учи оне, који хоће да полагају испите.

То исто наћи ћемо од прилике и у Енглеској. И тамо велики мислиоци нису махом били непосредни учитељи ђака. Истина и у енглеским универзитетима има и било је најодличнијих научника, али ти са ђацима и њиховим радом у главноме немају никакве везе. Њих уче само *Fellow*-и и *Tutor*-и, а професори држе само неколико

лекција, и није тамо реткост, да је некакав одличан универзитетски професор, рецимо, уједно и одличан поп у некоме селу, који своју нурију редовно опслужује, који својој пастви редовно проповеда слово Божје и који једанпут недељно оставља своје село и иде у град, у коме је универзитет, да тамо очита своју научну исповест. Иначе раду њихових великих мислилаца махом није место било у школи. Spencer, оба Mila, Macoley, Gibbon, Bentham, Darwin, Grote, Humphrey Davy, Faraday и други толики радили су у слободи, а не у школи, не трпећи окове њезине наставе и њезиних програмата, док су у Немачкој сви велики научници, као што поменух, по правилу били уједно и професори. Чак су и два њихова велика песника, Шилер и Уланд, били професори. И кад се има у виду то, да сви ти велики мислиоци нису само предавали своје науке, већ да се уз то заједно са својим ученицима духом залазили у тамне, неиспитане крајеве истина, онда ће нам јасно бити, зашто су немачки универзитети у овоме веку тако силно утицали на цео живот, на свекоlike идеје немачког народа.⁶ Они су управо били, па и сад су то, представници идеја и целокупног духовног живота народног. Нарочито се у томе правцу истиче философски факултет, јаче него сви остали факултети, са чистом философијом и научним испитивањем у области природе и историје тако, да је философски факултет управо једини потпуно учени факултет. То се сме рећи и за Ђаке и за учитеље, а најбоље се види то по томе, што тако између философског факултета и академија по правилу има персоналне уније. И тиме се може протумачити то, што је философски факултет свакад највише утицао на идеје и виши духовни живот народа.

Од познатих великих мислилаца било их је у философском факултету бар толико исто, колико и у свима осталим факултетима немачким. Филолог и лингвист, историк и философ, математичар и природњак, све то предаје своје науке тако, као да ће његови слушаоци бити све сами професори, а не наставници, јер сваки професор философског факултета у Немачкој мисли, да његови ђаци треба да унесу у школу, у којој ће они бити учитељи,

⁶Ernest Lavisse (*Questions d'enseignement national*, p. XXIII.) каже ово: „N'est-il par regrettable qu'il ne se soit pas formé une école de travailleurs autour d'un professeur, d'un historien comme Guizot? Sans doute, tous tant que nous sommes, nous lui devons quelque chose, soit que nous l'ayons entendu, soit que nous l'ayons lu; mais comme il est regrettable que Guizot n'ait pas eu autour de lui un cortège de disciples pour les employer à préparer on à contrôler telle ou telle partie de la tâche, à fouiller tel détail de tel chapitre de seon histoire de la civilisation, et les préparer ainsi au travail personnel, tout en les faisant collaborer à son oeuvre?“ Разуме се да су у томе погледу један Ранке, или један Момзен, сасвим друкчије радили!

само науку и савестан рад. А како стоје у опште све, па и средње, немачке школе према свима школама осталих народа, то је свима познато. Сви народи на свету, Енглези као и Французи, Руси као и Талијани, Јапанци као и Американи, завиде Немцима на тим школама, јер су школе њихове — велике, средње и основне — више прославили Немачку у свету, него њихови политички успеси, више него њихова државна организација, више него њихова књижевност и њихова војска. Лорд Розбери, прејемник Гледстонов у либералној странци у Енглеској је ту неки дан на једном банкету говорио, да ће Енглеска у XX. веку имати да се бори са ова два велика такмаца: са Уједињеним Државама Америчким, које своје производе хоће да носе и изван граница својих и са немачком науком, и с тога је помињао, да је већ крајње време, да се и у Енглеској школе поправе. А у једној својој студији о вишој настави у Француској каже *Lot* о томе ово: „Сви признају да Немачка има данас хегемонију без изузетка на свима пољима науке. И заиста тај се факат не може оборити, да Немачка данас у науци више ствара него цео свет скупа, и њезина моћ у томе може се лепо упоредити са моћи Енглеске на мору и у трговини. Можда је она још и већа“.⁷ И свему томе су узроци у главном у организацији и духу немачких школа.

Правцем философског испитивања пошли су за философским факултетом и остали факултети немачки. Историјско-правној школи Савињијевој и позитивно-правној школи Сталовој су у главном врела у Волфову рационализму, Кантову критицизму и Хегелову апсолутном идеализму, а садашње медицинске науке држе се и данас познатих Хипократових речи: *ἡτρὸς φιλόσοφος ἰσόθεος* — лекар философ личи на Бога - али их оне данас не тумаче онако, како су их пре педесет година тумачиле. Данас није медицина дедуктивна наука, а сва философија њезина је у позитивним фактима природних наука и каузалној вези природних процеса.

⁷ Тако се у осталом у Француској о немачким универзитетима мислило и у почетку прошлога века: „Les Universités de l'Allemagne protestante seraient peut-être encore susceptibles de perfectionnement. Mais telles qu'elles sont, n'hésitons point à le dire, elles ont au-dessus de tout ce que l'Europe et le monde entier offrent d'instituts pour l'enseignement des hautes sciences... Ces magnifiques établissements, qui disséminent et propagent les lumières, dans un pays privé d'une grande capitale où elles pourraient se réunir en foyer, sont devenus, toujours en proportion croissante, l'objet de soins et de la protection des hommes d'État, celui de la faveur et de la prédilection des princes. (Charles de Villers, *Coup-d'oeil sur les Universités d'Allemagne*, 1808.)

Исто је тако позитивна философска школа јако утицала и на теологију, јер наука и религија нису супротне доктрине. Кад се на име чиста садржина јеванђеља одвоји од онога што је у цркви формално; кад се речи религија и наука не узму у обичном, већ у најширем смислу; кад се уочи како су велики народи свакад, па и у највећим социјалним и религиозним пертурбацијама чували култус јеванђелских истина као светињу; кад се зна да су баш највећи природњаци, Њутн⁸ и Дарвин, били уједно и најпобожнији људи; кад се не смеће с ума да велика дела философа нису толико плод њихова ума, колико последица онога правца, који је у тај ум утиснут једним нарочито јако развијеним религиозним духом — онда, мислим, смем тврдити, да се наука и религија у истину упоредо развијају, да у истину по крајњим тежњама својим упоредо иду. „Једино прави научник, вели Спенсер, зна, колико васеленска моћ, чије су манифестације Природа, Живот, Мисао стоји не само изнад људског знања, него и изнад сваке концепције људске“.

Тај философски дух у испитивању науке јесте управо она тајна сила, која и у тегобама обичног живота распаљује у правника, лекара, свештеника и државника огањ идеализма; сила која никоме не да, да своју срећу ствара на штету своји ближњих; сила која свакога гони, да само у срећи целога друштва види и своју срећу... Тако се науком јача морал и у томе има такођер додира између наука и религије.

Универзитети кембрички и оксфордски дају својим најбољим ученицима, чим сврше школу, велике стипендије. Они те стипендије имају по неколико година, путују куд хоће; уче што хоће, живе где хоће, и ма да тих стипендија има врло много (око 600 у сваком универзитету), ипак они у науци не стварају много тако, да су циљеви рад којих се те помоћи дају махом промашени. Узрок тој чињеници је у томе, што њихови ђаци у универзитетима не залазе у дубоку критику разних философских и научних система, немајући прилике да чују, како се у једној школи у исти мах научно

⁸Na grobu Njutnovu u Vestimsterskoj crkvi u Londonu stoji ovaj natpis: „H. S. E. Jsaacus Newtonus, eques auratus, qui animi vi prope divina planetarum motus figuras, cometarum semitas, oceanique aestus, sua mathesi facem praecerente, primus demonstravit. Radorum lucis dissimilitudines, colorumque inde nascentium proprietates, quas nemo ante vel suspicatus erat, pervestigavit. Naturae, antiquitatis, s. scripturae sedulus, sagax, fudis interpres Dei o. m. maiestatem philosophia aperuit, evangeliu simpliciter moribus expressit. Sibi gratulentur mortales tale tantumque exitisse humani generis decus“. Natus etc.

и критички предаје исто онако о крајним консеквенцијама материјалистичке физике и најсмелијим спекулацијама Дарвинове теорије као и о најневероватнијим догматима теолошким, исто тако о највећем обожавању црквене превласти, као и о најслободнијој организацији држава и друштава, а у томе и јесте велике драж науке. Ренан је једном приликом рекао ово: „није нама Французима жао толико Елсаса и Лотарингије стога, што смо изгубили две провинције, већ стога, што је Француска услед укрштаја романске и германске расе из тих крајева добијала највеће научнике“. Укрштај је у опште у целој природи основа лепоте и тако се само укрштајем идеја и сукобом доктрина стварају нове идеје, нови и лепши облици њихови. У томе укрштају је управо полет науке, у њему клица дубоког уверења, до кога се само анализом истина долази. А ко хоће у некоме да разбуди самостално уверење, тај мора и сам имати уверења; до тога се не долази међутим рецептивним учењем, већ духом који ствара и који и сам својим светилом обасјава један непознат део бесконачне области науке.

На животу Галилеа Галилеја се најбоље види, колико се науком јача убеђење, колико се у борби за напретком снажи дух. Из те борбе, која се често без милосрђа води између истине и социјалних и политичко-културних прилика неке епохе, и ничу установе. Једна од тих установа је и универзитет. И кад једном у тој великој школи узме маха правац схоластичког учења, кад се у њој науке предају само по канонским израђеним уџбеницима и тачно утврђеним програматима, онда је — и то нарочито важи за духовне науке, а те науке у сваком погледу највише утичу на мишљење једнога народа — онда је, велим, често истина претрпана прашином факата, ту се ђаци заклињу *in verba magistri*, ту нема критике, ту нема сумње, јер се ту, као и у средњем веку, учи само оно што је утврђено као истина; ту истина није једини, први и последњи постулат школске наставе, ту се не философира. Ту се другим речима критиком чистога разума не траже узроци моралног, социјалног и физичког поретка целокупне стварности.

Да завршим. По свему што досад рекох, мислим, да ће свакоме јасно бити, да је питање о еволуцији наше више наставе једно од најважнијих, по крајњим последицама својим можда баш и најважније питање нашега јавнога живота, јер не треба сметати с ума, да ће наш народ, све док се оно не реши у доброме правцу још дуго и дуго остати на путевима сумњивим, без истине, која треба да му указује путеве у свима правцима његова рада.

* * *

Дух св. Саве облеће данас по целој обзори српској све српске школе. Он је и овде међу нама. Ја не видим његова лика, нити чујем његова гласа, али осећам и видим сву величину његову, осећам и видим да је моћ, поезија и слава Науке у Истини и Моралу.